

KÓKAI SÁNDOR*

A BÁNSÁG ROMA NÉPESSÉGÉNEK NÉHÁNY JELLEMZŐJE (1773–2002)

A FEW FEATURES OF THE ROMA POPULATION IN THE BÁNSÁG (1773–2002)

ABSTRACT

The Bánság played a prominent role in the history of the roma population in Hungary, on one side it served as a continuous migration path for gypsies, on the other hand it helped the development of their language dialects. The stereotypes related to the roma population in the 19th century have not proven to be relevant, the ratio of the Bánság's roma population had not risen above the national average by that time. The historical society of Hungary was unprepared for the roma migration wave during dualism, the ad hoc solutions did not lead to lasting results. The Bánság's roma population in 1893 was 26,897 people, and amongst the 804 settlements of the region only 575 settlements were registered as populated by romas. The region's roma population growth was three-fold between 1857–93, that exceeded the value in the historical Hungary and Transylvania too. At the end of the 19th century the spatial distribution of Bánság's roma was closely correlated with the migration paths and regional territorial distribution of raw materials for handicraft products they manufacture.

Despite the significant migration paths took place from east to west, as well as from villages to towns in the last century, the main settlement areas of Bánság' gypsies today are the same as registered in 1893. Today, these areas have significant roma population, whose faster integration is mainly the result of moderate demographic differences. In order to reach smooth assimilation this population needs policy which encourage education, employment, public security, which provide opportunities for the roma population in the socio-economic ascent.

1. Bevezetés

Az egyes nemzetiségek, etnikai csoportok demográfiai jellemzőinek tekintetében a népszámlálások kínálhatják az egyik legfontosabb információforrást. A nemzetiség és anyanyelv esetében is általában megfelelő támpontot nyújtanak az adott népcsoport főbb jellemzőinek megállapításához. A romák esetében azonban speciális helyzettel állunk szemben. Közismert, hogy e népcsoport tagjainak túlnyomó része eredeti nyelvét nem beszéli, a nemzetiség bevallása pedig a cigány identitást vállalók szűk körére korlátozódik, azaz a roma népesség elemi demográfiai jellemzőiről sem állnak rendelkezésünkre valóságos adatok. A népszámlálások során a cigányságról rögzített adatok általában alul becsülték, s a legtöbb esetben nem tükrözték a tényleges demográfiai állapotukat. Nem véletlen, hogy a cigány népesség létszámának megállapítására már a 18–19. században is külön összeírásokat szerveztek. Elsőként 1724-ben írták össze a kóbor cigányokat¹ de csak néhány vármegyében (pl. Nógrád). Az 1758. április 6-i helytartótanácsi rendelet értelmében, Csanád megyében is felmérték a cigányokat.² A 18. század második felében, Mária Terézia, illetve II. József uralkodása idején már egymást követték a cigányösszeírások (pl. 1767, 1783 stb.). A legteljesebbnek tekintett 1893. évi összeírást követően, újabb összeírásokra csak a 20. század második felében került sor, amelyek önkéntes bevallásokon alapultak.

* Dr. habil. Kókai Sándor egyetemi magántanár, intézetigazgató – Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet.

Az elmúlt évtizedekben végzett népszámlálási és a reprezentatív felmérések adataiból is csak megközelítő pontossággal tudjuk megállapítani a cigány életvitelű népesség számát, természetes szaporodásuk intenzitását, kor- és nembeli összetételét, iskolázottságát, aktivitásuk megoszlását, foglalkoztatottságuk helyzetét. A fentiekben túlmenően alig ismerjük a cigányság 18–19. századi migrációjának irányát és arányát, valamint nyelv váltásának helyét és idejét a történelmi Magyarországon.

A Bánság kitüntetett szerepet játszott e folyamatokban, egyrészt folyamatos cigány migrációs útvonalként. Másrészt nyelvük dialektusainak kialakulásában (pl. a beás cigányok nagy része a román nyelvújítás előtti archaikus bánsági dialektusokat beszéli stb.). A második világháború óta eltelt évtizedek országokon belüli cigány migrációs-kolonizációs folyamataiban (pl. számuk gyorsuló gyarapodása, bánsági németek elhagyott házaiba, szocialista iparvárosok tömbházaiba-kolóniáiba költözés, országhatár menti periférikus településeken dominánssá válás stb.) a Bánság ismét kiemelt figyelmet érdemel.

E tanulmány alapvető célja, hogy ráirányítsa a figyelmet és bemutassa a bánsági romák sajátosságait, továbbá feltárja térbeli eloszlásuk főbb jellemzőit, az elmúlt két évszázadban.

2. Roma népesség a dualizmuskori Bánságban

2.1. A roma népesség számának alakulása

A 18. század elejének és közepének cigányösszeírásai nem voltak teljes körűek, így hitelességük és pontosságuk is bizonytalan. Az 1780-as évekre vonatkozóan azonban már országos és regionális adatokkal rendelkezünk. Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb – Die Zigeuner című munkájában – 1780-ra vonatkozóan a cigányság lélekszámát Magyarországon 50 000 főre, Erdélyben 35–36 000 főre, a Bánságban 5500 főre becsülte (1. táblázat).

A bánsági adat hitelességét egy másik korabeli forrás is megerősíti, F. Grisellini 1780-ban kiadott munkájában a cigányok számát 5272 főben adta meg, ami a korabeli Bánság népességének 1,6%-át jelentette.

Schwicker, J. 1883-ban megjelent művében Magyarország cigány népességét 1780-ra vonatkozóan 41 779 főben adta meg, melyből a Tisza–Maros köze igazgatási régióban 9711 fő élt.

Teljesebb és értékelhetőbb táblázatokat közöl, Karl von Czoernig a 18. századi magyarországi cigány népesség alakulásáról, az értékek 1782-re vonatkozóan (Erdély nélkül 44 439 fő) jelentősen eltérnek a korábbi szerzőkétől (a Bánságban 8432 cigány élt). Czoering művének egyik nagy pozitívuma, hogy már megyékre lebontott adatsorokkal találkozunk (Temes 3251 roma, Torontál 1693 roma, Krassó 3488 roma).

1. táblázat. A történelmi Magyarország és a Bánság roma népessége (1780–1893)

Table 1. Roma population in the historical Hungary and the Bánság (1780–1893)

ORSZÁGRÉSZ	1780 ¹			1850 ²		1857 ²		1893 ³		VÁLTOZÁS (1857–93)	
	fő	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
BÁNSÁG*/ VAJDASÁG ÉS BÁNSÁG**	5500 (0.8%)	12.121	0,9	12.950	0,84	26.897	1,9	13.947	107,7		
ERDÉLY	35-36.000	78.885	3,83	82.480	4,21	105.034	4,7	22.554	27,3		
HORVÁT-SZ.ORSZÁG	na.	na.	na.	1.680	0,09	na.	na.	-	-		
MAGYARORSZÁG	50.000	47.609	0,8	46.040	0,9	143.009	1,4	96.969	210,6		
MAGYAR BIR.	91.000	138.615	1,1	143.150	1,2	274.940	1,8	131.790	92,1		

1. Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann: Die Zigeuner ... című munkájában

2. Dányi Dezső: Az 1850 és 1857. évi népszámlálás c. művében

3. Cigányösszeírás, 1893. jan.31. Magyar Stat. Közl. IX. évf. (1895) alapján

* 1780-ban és 1893-ban csak a Bánság adatai szerepelnek

**1850-ben és 1857-ben a Vajdaság és a Temesi Bánság adatai együtt szerepelnek

A 19. század közepétől egyre több információnk van a Kárpát-medencében élő cigányokról, ekkor már tudományos alapossággal végzett népszámlálások (1850, 1857) segítenek a pontosabb etnikai kép megrajzolásában. Az 1850-es népszámlálás eredményeit Fényes Elek (1857) ismertette, mely szerint a cigányok száma Erdélyben 60 000, Magyarországon 21 000, a Szerb Vajdaságban és a Temesi Bánságban együtt 12 000 volt. Ugyanakkor Schwicker J. munkájában az 1850-es népszámlálás alapján, Magyarországon 30 304, Erdélyben 52 265 cigány élt.

Még nagyobb eltérés fedezhető fel Dányi Dezső „Az 1850 és 1857. évi népszámlálás” című művében, amelyben a cigányok számát 1850-ben Magyarországon 47 609 főben, a Szerb Vajdaságban és a Temesi Bánságban³ 12 121 főben, Erdélyben 78 906 főben állapította meg. Az eredeti népszámlálási közlésnek megfelelően azonban Erdélyben 78 885 cigány élt, s ezeket az adatokat fogadta el Hunfalvy Pál is, aki szerint 1850-ben 78 902 cigányt regisztráltak Erdélyben.

A két 19. század közepén lezajlott népszámlálást illetően találunk még eltérő számadatokat. Hermann Antal etnológus szerint 1850-ben 140 ezer, míg 1857-ban 143 ezer volt a cigányság lélekszáma, és ehhez közelít egy Dávid Zoltán által közölt 1850-re vonatkozó számadat is, amely 138 636 főben jelölte meg a cigányok számát (1. táblázat). Az 1850. évi népszámlálás láthatóan megosztotta a szakembereket, mégis ez volt az első olyan felmérés, amely közvetlenül kérdezett rá a nemzetiségre, és nem az anyanyelvet vagy a válásfelekezethez tartozást vette kiindulópontnak.

A témakörrel foglalkozó kutatók szerint a dualizmuskori valóságot a legjobban megközelítik az 1893. évi cigányösszeírás dokumentumai, mely szerint 1893. január 31-én az összeírt cigányok létszáma 274 940 fő volt. Az 1893-as cigányösszeírás alkalmával szükségtelennek tartották a cigányság pontos definiálását, mert úgy vélték, hogy környezetük egyértelműen bizonyítja hovatartozásukat. A legtöbb szakember ezt a forrást tartja megbízható alapnak, ez képezi a magyarországi és a bánsági cigány népesség egyik legpontosabb demográfiai képét.

2. táblázat. A romák számának változása a Bánságban (1880–1910)

Table 2. Variation of the number of roma in the Bánság (1880–1910)

Vármegye	1880*	1893**	1900***	1910***
Krassó-Szörény	1 893	10 715	2 658	5 038
Temes	2 222	8 812	2 271	3 856
Torontál	2 746	7 370	3 142	5 290
Bánság	6 861	26 897	8 071	14 184
Magyarország	90 911	274 940	544 22	108 825

*Schwicker, J.H.: *Die Zigeuner in Ungarn und Siebebürgen. Wien-Teschen, 1883.76-81.p*

** *Cigányösszeírás, 1893. jan.31. Magyar Stat. Közl. IX. évf.(1895)*

*** *Népszámlálás 1900, ill. 1910.*

A korabeli népszámlálási adatok bizonytalanságát mutatja, hogy sem az 1880-as adatok, sem a későbbiek nem tükrözik a romák tényleges számát, csak az önbevalláson (roma identitást vállalók) alapuló gyarapodást (2. táblázat).

Az 1880–1910 közötti harminc évre vonatkozóan azonban nem lebecsülendő a népszámlálások kérdezőbiztosainak kiadott utasítások eltérései sem, csak így értelmezhető a cigány identitást vállalók jelentős növekedése. A Bánság cigány népessége 1893-ban 26 897 fő, megállapítható, hogy alig volt magasabb arányuk (1,9%) az össznépességből, mint a történelmi Magyarországon. Az átlagos gyarapodás azonban 107,7% volt 1857–93 között, amely érték meghaladta, mind a történelmi Magyarország, mind Erdély növekedési ütemét. A tényleges gyarapodás azonban ettől is magasabb volt a Bánságban, mert az

1857. évi érték magába foglalta a Szerb Vajdaságot (Bácska) is, míg az 1893. évi adat csak a Bánság három vármegyéjére vonatkozik. Amennyiben az 1893-as bánsági értékhez (26 897 fő) hozzáadjuk Bács-Bodrog vármegye adatát (6218 fő), akkor megállapíthatjuk, hogy az egész régió roma népessége több mint két és félszeresére emelkedett 1857–93 között. A bánsági átlagtól magasabb cigány népesség jellemezte Temes és Krassó-Szörény vármegyéket (1–2. táblázat), mikro regionális (járási) és települési szinten azonban már markánsabban kirajzolódnak a különbségek. A harmincöt év alatt robbanásszerűen gyarapodó bánsági cigányság is szétszórva élt e régióban, azaz a Bánság 804 települése közül 575-ben írtak össze romákat. A cigány népesség ilyen mértékű gyarapodása (1. táblázat) a nagy gyermekvállalási hajlandóság mellett a nagyarányú bevándorlás következménye is.

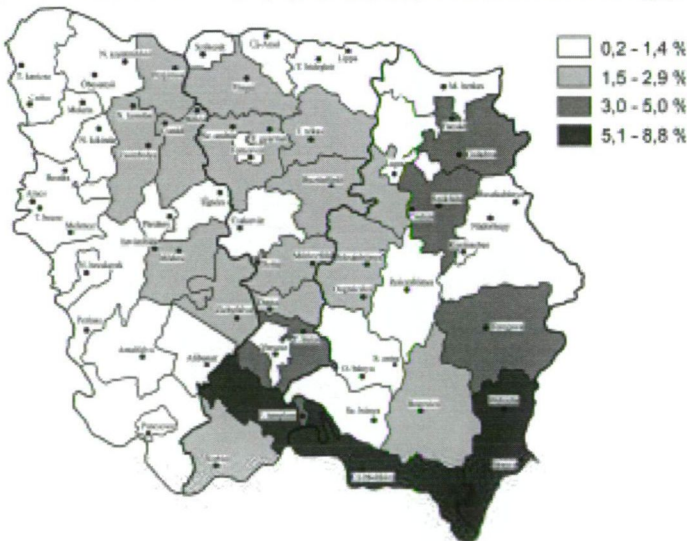
2.2. A roma népesség területi, települési megoszlása

A legfontosabb nemzetközi migrációs útvonalak (Vaskapu-Al-Duna, illetve Temes-Cserna völgy) mentén, mind az orsovai, mind a moldovai járás roma népessége meghaladta az össznépség nyolc százalékát (1. térkép).

E két járáson kívül ilyen magas értékekkel az 1893. évi összeírás adatai szerint csak az Erdélyi-medence járásaiban találkozhatunk. A fehértemplomi járás magas értékei (5,7%) szintén az al-dunai tranzitútvonalhoz kapcsolódnak, amelyek a Bánsági-alföldre vezettek, s itt a romák egy részének térfoglalása a 19. század második felében új településekre is kiterjedve folytatódott.

1. térkép. A roma népesség aránya a Bánság járásaiban (1893)

Map 1. The rate of the roma population in the districts of Bánság (1893)

Forrás: Cigányösszeírás, 1893. jan. 31. Magyar Stat. Közl. IX. évf.(1895), alapján saját szerkesztés

A bánsági romák területi elhelyezkedését települési szinten vizsgálva (2. térkép) megállapítható, hogy az adott település 1890. évi össznépségéből egyetlen településen sem volt a romák aránya 50% feletti. Tíz százalék feletti roma népességgel is mindössze 33 település (23 Krassó-Szörényben, 10 Temesben) rendelkezett. Torontál vármegyében nem volt olyan település, ahol az össznépség 10%-át meghaladta volna a romák aránya (3. táblázat), melynek egyik oka a településszerkezetben és települések méretében keresendő. Az

aprófalvas településstruktúrával rendelkező Krassó-Szörény megyében néhány roma család megtelepedése egy-egy településen magas arányokat eredményezett, míg a Bánsági-alföld nagyfalvaiban mindez néhány százalékot (3. táblázat).

A Bánság törvényhatósági és rendezett tanácsú városaiban a romák aránya minden esetben egy százalék alatt maradt.

Kiemelt figyelmet érdemel a Bánsági-hegyvidék településeinek viszonylag magas roma népessége (pl. Bogsánbánya, Dognácska, Nándorhegy stb.), ahol a vasiparhoz kapcsolódott megélhetésük, valamint a Néra folyó síksági szakasza mentén elhelyezkedő középfalvak magas értékei. A 19. század végére a fémműves cigányok már letelepedtek és viszonylag stabil közösségeket alkottak, a vasfeldolgozás Krassó-Szörényi központjaiban. A bánsági átlagtól magasabb roma népességgel tűnik ki az Új-Arad–Zombolya–Nagyszentmiklós települések által határolt terület, amely egybeesik a legjobb termőföldi adottságokkal, valamint a bánsági németek legismertebb és leghomogénebb településterületével (ún. Haide vidék). Mindez azt is jelezheti, hogy a bánsági sváboknak nagyobb szükségük volt, ill. tehetősebbek révén meg is engedhették maguknak, hogy a romák által nyújtott gazdasági tevékenységeket igénybe vegyék.

A romák lakóépületei a települések külső határán vagy a települések belsejében közel azonos arányban helyezkedtek el, általában teljesen szegregáltan a magyaroktól és a többi nemzetiségtől. Néhány bánsági településen (pl. Mutnoksabadja, Néramező, Mácsova, Boksánbánya-Magura stb.) elkülönült cigánytelepeket hoztak létre, megtelepedésük és integrálásuk felgyorsítására. Ezen épületek is a legegyszerűbb építmények közé tartoztak, voltak köztük vályog, illetve téglalapításúak, de megtalálhatóak voltak sátrak és földbe ásott kunyhók is. Lakásviszonyaikat tekintve nem különböztek az országban összeírt cigányokétól, akik 62% házban, 33% putriban vagy kunyhóban, 3% sátorban és 2% odúban vagy egyéb helyen lakott.⁴

2. térkép. Bánsági települések egy százalék feletti roma népességgel (1893)

Map. 2. Bánság settlements roma population over one per cent (1893)

Forrás: Cigányösszeírás, 1893. jan. 31. Magyar Stat. Közl. IX. évf.(1895), alapján saját szerkesztés

3. táblázat. Bánsági települések öt százalék feletti roma népességgel (1893)

Table 3. Bánság settlements roma population above five per cent (1893)

Települések	Népesség			Települések	Népesség		
	1890	fő	%		1890	fő	%
Krassó-Szörény vármegye				Krassó-Szörény vármegye (folytatás)			
Kiskossó	180	86	47,8	Nérahalmos	1719	115	6,7
Zséna	587	217	37,0	Teregova	2966	196	6,6
Néramező	1251	391	31,3	Facsád	1912	122	6,4
Cserestemes	629	175	27,8	Torontál vármegye			
Dunaorbágy	930	245	26,3	Rudna	1288	111	8,6
Nagyzsúpány	1418	334	23,6	Nagyszentpéter	2965	175	5,9
Mácsova	580	133	22,9	Szerb-Módos	2022	117	5,8
Homapatak	320	60	18,8	Bánlak	2522	137	5,4
Néaraaranyos	1158	209	18,0	Pészak	3139	169	5,4
Mutnokszabadja	877	143	16,3	Nagykőcse	2664	135	5,1
Závoly	397	63	15,9	Szerb-Csene	2254	115	5,1
Fényes	881	134	15,2	Nagykomlós	5235	256	5,0
Rádonya	736	100	13,6	Temes vármegye			
Tuffás	551	71	12,9	Kisszredistye	625	192	30,7
Alsópozsgás	615	74	12,0	Kussics	2403	465	19,4
Mehádia	2480	295	11,9	Dubovác	964	169	17,5
Nérasolymos	1925	219	11,4	Zagaicza	1049	182	17,3
Tinkova	671	76	11,3	Gajtasol	367	63	17,2
Temesszlatina	1791	199	11,1	Szíróbó	765	113	14,8
Óasszonyrét	747	83	11,1	Jabuka	1198	169	14,1
Berszászka	1848	201	10,9	Iktár	888	120	13,5
Divécs	577	60	10,4	Magyarapáca	858	113	13,2
Pervova	1121	114	10,2	Jaszenova	2054	252	12,3
Jablanica	1822	177	9,7	Paulis	2007	149	7,4
Dognácska	3491	326	9,3	Hattyas	1716	125	7,3
Örményes	2343	202	8,6	Grebenác	2035	145	7,1
Alsólupkó	1402	119	8,5	Nikolincze	3299	218	6,6
Szikesfalu	2147	180	8,4	Mehala	4965	294	5,9
Boksánbánya	2956	242	8,2	Izbistye	2416	139	5,8
Orsova	3564	281	7,9	Gyüreg	2022	103	5,1

Forrás: Cigányösszeírás, 1893. jan. 31. Magyar Stat. Közl. IX. évf.(1895), alapján saját szerkesztés

2.3. A roma népesség migrációja

A történelmi Magyarországon élő cigányok migrációjában Erdély és a Bánság szerepe kulcs fontosságú volt. A régió belső spontán migrációs folyamataiba a romák a török utáni felszabadító háborúk (1699, 1718) után bekapcsolódtak, mely a Bánsági-hegyvidék és Hunyad vármegye magasabb népsűrűségéből táplálkozott. A román többségű kelet-bánsági és nyugat-erdélyi beás cigányok első csoportjai III. Károly uralkodásának idején hagyhatták el eredeti lakóhelyüket (3. térkép).

Az ekkor szerveződő Temesi Bánság területén⁵ felvilágosult uralkodóink kedvező lehetőséget láttak a merkantilista gazdaság és a modern társadalom megteremtésére. Közismert, hogy Mária Terézia és II. József telepítési politikája⁶ a Temesi Bánság területén érvényesült a legerősebben, s ebbe a cigányok letelepítése és életvitelük megváltoztatása is helyet kapott. Uralkodásuk idején sokat tettek – legalább rendeleti és törvényi szinten – a cigányság emancipációjáért. Az ismert rendeletek felsorolása helyett megemlítem, hogy az 1750-es években még házat és földet is kaptak a romák a Bánságban. Az itt élő, teknővájással foglalkozó cigányok azonban, ha nem akarták feladni hagyományos életformájukat, új lakóhely után kellett, hogy nézzenek. A cigányok Mária Terézia uralkodása idején elhagyva a Bánságban kapott termőföldeket (1761, 1763), továbbvándoroltak. Ez azt is jelentette, hogy a bánsági cigányságon belül a letelepedett, dolgozó és nem

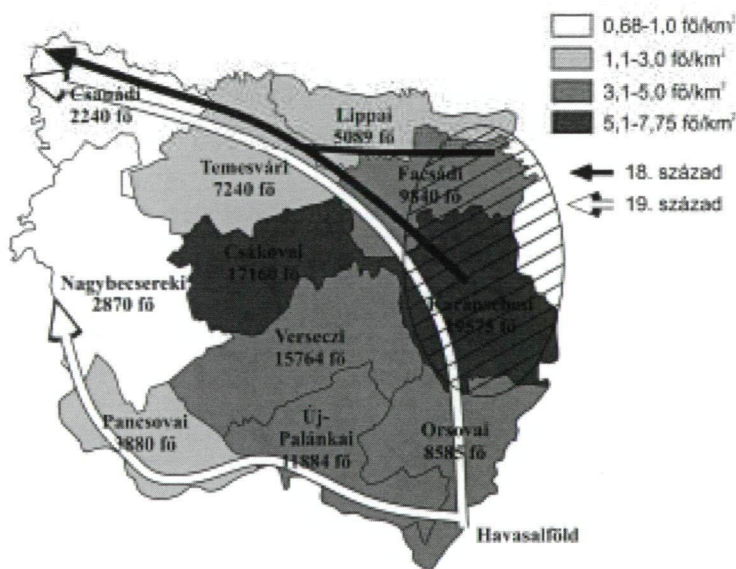
utolsósorban adózó, többé-kevésbé beilleszkedett csoportokkal szemben ismét megnőtt a vándorcigányok aránya.

A cigányok többsége nyugat felé (Bácska, Dél-Dunántúl és Szlavónia) vette az irányt. A nyugati irányú expanzió több hullámban, folyamatosan zajlott. Az 1780-as évek cigány összeírásai már arról tanúskodnak, hogy a beások egyes csoportjai Baranya és Somogy vármegyék területén is felbukkantak. 1785–1786-ban Somogyban több faluban tesznek említést a teknővájókról.⁷ Barcs és Babócsa térségében az 1770-es években jelentek meg az első beás cigányok.

Az 1790-es évektől egyre gyakrabban találkozni a forrásokban a beás cigányokkal, akiket a babócsai anyakönyv legtöbbször drávaszentesi vagy péterhidai illetőségű lakosoknak tüntet fel. Zala, Somogy és Baranya megyék 1796 és 1847 közti peres iratainak tanúsága szerint beás cigányok a köztörvényes bűneseteknél nem voltak, a katonaszökevények közt viszont annál gyakrabban bukkannak fel.⁸ A 18. században nyugatra vándorolt csoport archaikus nyelvjárást beszél, amely a Bánság és Nyugat-Erdély területén beszélt román nyelv nyelvújítás előtti állapotát őrzi. Ezeket a beásokat a másik teknővájó csoport tagjai árgyelánnak (magyarul erdélyi) nevezik.

3. térkép. A Bánság népessége, népsűrűsége és a romák lehetséges vándorlási irányai (1717)

Map 3. The Bánság population, population density (1717) and potential of the roma migration directions

Forrás: saját szerkesztés

A beás cigányok származására nincs írott forrásunk. A Dunántúl déli részére költözött beások konkrét származására egyetlen adatunk Kalányos Mihály vallomásából származik. Az, hogy a 26 esztendőes cigány ember 1818-ban erdélyi születésűnek mondta magát, a dunántúli beások erdélyi származását és a nyugati irányú migráció folytonosságát támasztja alá.⁹ Az első nagy migrációs hullám (belső migráció) a Bánság román többségű, keleti feléből és Erdély nyugati részéből indult ki, és a 18. század második felében folyamatosan zajlott.

A második hullámot (külső migráció) – amelynek egyik fókuszába ismét a Bánság került – a 19. század közepén (1856) a román fejedelemségek cigány rabszolgáinak felszaba-

dítása váltotta ki. Ekkor érkezett a román fejedelemségek felől a mai oláh cigányok és beások elődeinek másik, számbelileg is jelentős csoportja.

Az oláh cigányok – akárcsak korábban a magyar cigányok – szekérkaravánjaikkal (cigánytáborok) folyamatosan vándoroltak, különböző szolgáltatásokat kínálva a letelepült falusiaknak (pl. rézmegmunkálás, közsörűsség, patkolás, vályogvetés stb.). A beás cigányok két eltérő nyelvjárása és megnevezése is őrzi e migrációs hullámok emlékét. A 19. században Dél-Magyarországra és Észak-Horvátországba érkezett beás cigányok nyelve a román nyelv egy későbbi állapotát őrzi, jóval közelebb áll a napjainkban beszélt románhoz, mint az árgyelánok nyelve, azonban jelentős délszláv jövevényszavakat tartalmaz.¹⁰

Őket az árgyelánok – maguktól megkülönböztetve – muncsánnak nevezik, ami szó szerint annyit jelent: „hegyvidéki”. Mivel azonban ezt a kifejezést az árgyelán ellenpárjaként használják, nagy valószínűséggel nem hegyvidékre, hanem Munténiára utal.¹¹ Ezt erősítheti az a tény, hogy a bánági romák napjainkig számon tartják és elkülönítik önmagukat a regáti romáktól.

A 19. század közepétől meginduló cigány migrációs hullám ereje felkészületlenül érte a dualista Magyarországot. A kiépülő modern közigazgatás nem tudott mit kezdeni a folyamatosan erősödő külső migrációs nyomással. A külső migrációs útvonalakon érkező romák száma meghatározóvá vált a dualizmus időszakában, eltérően a 19. század közepéig tartó tendenciáktól. A kiegyezés után a magyar politikai elitől a közélet más szereplőig egyre többen foglalkoztak a cigánykérdéssel. Az 1893. évi összeírás egyik fő szempontja is az volt, hogy az állandóan letelepedett, a huzamosabban egy helyen tartózkodó és a vándorcigányokról külön-külön nyerjenek adatokat (4. táblázat). A fogalmi meghatározások az alábbiak:

1. Állandóan letelepedett cigányok: „állandó, rendes tartózkodási hellyel bírnak, tekintet nélkül arra, hogy a számlálás idejében, saját községükben voltak-e, s ott vetettek-e számba vagy más községekben.”
2. Huzamosabb ideig egy helyen tartózkodó cigányok: „bizonyos foglalkozás (pl. tekővájás, aranymosás stb.) végett hetekig, hónapokig, sőt néha esztendőig egy helyen tartózkodnak anélkül, hogy ott állandóan megtelepednének.” Általában 1–6 hónapig telepedtek le egy helyen. A korabeli irodalom őket a vándorcigányokhoz sorolta.
3. Vándorcigányok: „családostul, sátorostul, faluról-falura kóborolnak.” A vándorcigányok közül 8002 fő tartozott a mintegy 1026 karavánhoz az országban. E csoportba kerültek a kóbor cigányok (936 fő) is. A vándorcigányok igazi területe a Tisza-Maros szögének déli része (Bánág) volt (2556 fő), különösen Krassó-Szörény vármegye (1969 fő, a vármegye cigányságának 22%-a), de Hunyad és Bihar vármegyében is jelentős számban éltek.

4. táblázat. Magyarország és a Bánág cigány népessége (1893)

Table 4. Hungary and the Bánág roma population (1893)

VÁRMEGYÉK	TELEPÜLÉSEK		NÉP. SZÁMA (1890)	ÖSSZES CIGÁNY		ÁLLANDÓAN LETELEPEDETT		HUZAMOSABBAN EGY HELYEN TARTÓZKODÓK	VÁNDOR-CIGÁNYOK
	össz.	romák is		fő	%	fő	%		
KRASSÓ-SZÖRÉNY	360	257	407 635	10 715	2,6	7 832	73,1	914	1969
TEMES	224	172	437 039	8 812	2,0	7 599	86,2	787	426
TORONTÁL	220	146	588 750	7 370	1,3	6 585	89,3	624	161
BÁNÁG	804	575	1 433 424	26 897	1,9	22 016	81,9	2 325	2556
MAGYARORSZÁG	12 693	7962	1 523 1527	274 940	1,8	243 432	88,5	20 406	8938

Forrás: Cigányösszeírás, 1893. jan.31. Magyar Stat. Közl. IX. évf.(1895) alapján saját szerkesztés

A Magyarországon 1893-ban összeírt cigányok nagy többsége már állandóan letelepedett (89,2%), mintegy húszezer fő (7,7%) volt a huzamosabb ideig egy helyen maradók létszáma (4. táblázat).

Az 1893-as összeírás megállapítja, hogy a sztereotípiákkal ellentétben az akkori ország területén a cigányságon belül vándorló, nomád életmódot csak 3,3%-uk folytatott, ez alig kilencezer fő. Az azonban tény, hogy a részben letelepedettek jelentős része is – foglalkozási okokból – vándorolt, igaz csak szezonálisan. A megtelepedés és vándorlás tekintetében megállapítható, hogy az országos átlagtól alacsonyabb volt az állandóan megtelepedett cigányok aránya, különösen Krassó-Szörény vármegyében (73,1%). A vármegye járásait tekintve a lugosi és a marosi járásban a cigányok egynegyede, a karánsebesi, a jámi és az oravicabányai járásban 38-44%-a volt csak állandóan letelepedett.¹²

A történelmi Magyarország vándorcigányainak közel harminc százaléka a Bánságban élt, kiemelkedett Krassó-Szörény vármegye, ahol az ország vándorcigányainak 22%-át, a bánsági vándorcigányok 77%-át írták össze (4. táblázat).

Erdély és a Bánság roma migrációban játszott szerepét, valamint a továbbvándorlás tényét és irányát mutatják az adatok is. Az 1850-es népszámlálás idején az országban összeírt 138 615 cigányból 78 885 fő, azaz 56,9% élt Erdélyben, az 1893. évben összeírt 274 940 cigányból pedig 105 034 fő, vagyis már csak 38,2 százalék. A Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság esetében nehezebb az összehasonlítás, mert az 1850. évi népszámlálás a Bánsági-Határörvidékről nem közöl adatokat. Az 1850-es népszámlálás idején az országban összeírt 138 615 cigányból 12 121 fő, azaz 8,7% élt e régióban, az 1893. évben összeírt 274 940 cigányból pedig 26 897 fő, azaz alig több mint tíz százalék. A beáramló cigány népesség sem Erdélyre, sem a Bánságra nem tekintett végleges letelepedési célterületként.

2.4. A roma népesség etnikai-nyelvi csoportjai és identitása

A cigányok osztályozási, felosztási kísérletei során a legkülönbözőbb dimenziókat (pl. nyelvi, letelepedettségi, foglalkozási, lakásviszonyok stb.) vizsgálják. A legelfogadottabb a nyelvi alapon történő rétegzettség létjogosultsága. Minél messzebb megyünk vissza a történelemben, a nyelvi különbségek annál inkább tudati és szociális stádiumot is jelző tényezőkké válnak.

A cigány identitás meghatározását napjainkban sem egyszerű, a vizsgált időszakban fokozta a problémát, hogy a cigányság sem alkotott homogén közösséget. A pozsareváci békét követően több hullámban érkeztek cigányok a Balkánról, elsősorban Havasalföldön keresztül. Ezek képezték az ún. oláh-cigány csoportot, akik nehezen igazodtak környezetük életmódjához, normáik, tradícióik merőben eltérőek voltak a nem cigány lakosságétól. Ugyanerre az időszakra tehető a német-cigány név megjelenése is.¹³

Ugyancsak a 18. század első harmadára tehető az első beás cigányok megjelenése is – alcsoportjaik, mint a korábbiakban elemeztem – nem ugyanonnan érkeztek. A magyarországi és a horvátországi muncsának magunkat egyszerűen cigányoknak (*cigánjý*) nevezik, akik „cigányai” (*cigénjštje*) beszélnek. Az argyelánok azok, akik valójában beásnak hívják magukat és ennek megfelelően „beásul” (*bejašešće*) beszélnek. Az argyelánok a cigány elnevezést nem szerették, amit a korabeli Szlavóniából fennmaradt idézet is igazol: „...nem vagyog en cigany, cigany aki lup, en ola vagyog.”¹⁴

A cigányok esetében is megfigyelhető volt a kétnyelvűség, és az is elképzelhető volt, hogy a romani helyett a magyar nyelvet beszélte az illető szívesebben, de ettől függetlenül ő maga még cigány származású maradt, de nem cigány nemzetiségű. A korabeli kategóriák szerint ugyanis a cigányok nem tartoztak a nemzetiségek közé.¹⁵

Az 1893. évi összeírás adatai alapján megállapítható, hogy a cigányok több mint fele (52,2%) nem tudott cigányul. A magyar nyelv mellett azonban az elrománosodás volt a meghatározóbb az ismert okok miatt (pl. több évszázados együttélés, társadalmi környezet és megbecsültség, gazdasági hierarchiában elfoglalt hely stb.). A cigányságon belüli anyanyelvi megoszlás a letelepedett cigányság körében egyértelműen az asszimiláció jegyeit

hordozta, ugyanis a vándorcigányokkal ellentétben csak 29%-uk volt cigány anyanyelvű, míg a vándorcigányokon belül ez az arány 62%-os volt. A fennmaradó hányadok többsége a magyar illetve a román anyanyelvűekre bomlott. A vándorcigányok 23%-a, míg a letelepedettek 39%-a magyar anyanyelvű. Ezek alapján elmondható, hogy a korban a cigányság asszimilációja elsősorban a térség nagyobb népcsoportjai felé ment végbe.

Az 1880. évi népszámlálás adatai alapján, a történelmi Magyarországon összesen 75 911 személy tartotta magát cigány anyanyelvűnek, akik 23,9%-a beszélt a magyar nyelvet is (5. táblázat). A magyar nyelv legszélesebb körű elterjedése a cigányok körében természetesen a Duna–Tisza közén volt megfigyelhető. Az 1760 cigány anyanyelvűnek több mint a fele (51,0%) beszélt nyelvünket. Erdélyben élt az 1880. évi népszámlálás önbevallása alapján a cigányok több mint 60%-a (46 460 fő), akik közülük 10 979-en tudtak magyarul is. Ám a cigány anyanyelvhez való ragaszkodás tekintetében nem Erdély területe tűnt ki leginkább. A Tisza–Maros szög statisztikai régióban (a Bánság három vármegyéjén kívül Arad és Csanád is ide tartozott) 8176-an beszélték a cigány nyelvet, és csak 5,5%-uk tudott magyarul is. A Bánság három vármegyéjét tekintve extrém alacsony értékek jellemzőek, a magyarul is tudó romák aránya a legalacsonyabb volt az ország statisztikai körzetei között, s jelentős különbségek figyelhetők meg a bánsági vármegyék között (5. táblázat).

5. táblázat. A cigányok nyelvismerete (1880)

Table 5. Knowledge of the language of the gypsies (1880)

Ország rész (statisztikai körzet)	Anyanyelve cigány		Magyarul is tud	
	fő		fő	%
Duna bal partja	5 256		1 536	29,2
Duna jobb partja	1 760		760	43,2
Duna-Tisza köze	1 329		678	51,0
Tisza jobb partja	6 697		1 540	23,0
Tisza bal partja	6 233		2 186	35,1
Tisza-Maros szöge	8 176		449	5,5
ebből: Temes	1 846		22	1,2
Torontál	2 321		192	8,3
K.-Szörény	1 597		4	0,2
Erdély	46 460		10 979	23,6
Összesen	75 911		18 128	23,9

Forrás: Keleti K. (1882) alapján saját szerkesztés

6. táblázat. A magyar nyelven beszélő roma lakosság aránya Magyarországon (1893)

Table 6. The rate of Hungarian-speaking roma population in Hungary (1893)

Ország rész (statisztikai körzet)	Magyar anyanyelvű lakosság aránya (1890)	Cigányok száma (1893)	Anyanyelve (1893)			
			cigány	ebből: magyarul is tud (1893)		
				fő	fő	%
Duna bal partja	43,5	20 905	7 026	1 944	27,7	
Duna jobb partja	68,5	22 797	2 580	1 080	41,9	
Duna-Tisza köze	73,3	22 328	1 891	1 150	60,8	
Tisza jobb partja	44,9	30 076	8 027	1 172	14,6	
Tisza bal partja	59,2	36 336	6 523	2 485	38,1	
Tisza-Maros szöge	17,2	35 300	11 803	1 146	9,7	
ebből: Temes	7,1	8 812	2 686	136	5,1	
Torontál	15,7	7 370	3 295	320	9,7	
K.-Szörény	1,9	10 715	3 399	25	0,7	
Erdély	31,0	105 034	43 701	10 007	22,9	
Magyarország	48,5	274 940	81 551	18 894	23,2	

Forrás: Népszámlálás (1890) és Cigányösszeírás (1893) alapján saját szerkesztés

Ilyen értelemben az 1880. évi adatok relevánsak, hiszen az 1893. évi cigányösszeírás adatai (6. táblázat) is arról tanúskodnak, hogy a Havasalföld felől érkező cigányok nyelv-váltása nem a Bánságban következett be. A magyar nyelv átvételének folyamatossága az asszimiláció ellenére is kevésbé tapasztalható, sőt minden statisztikai körzetben alacsonyabb az össznépességen belüli magyarság arányától. Az 1880-as felméréshez viszonyítva az arányok alig változtak 1893-ig, azaz lassú asszimilációs tendenciák jellemzőek.

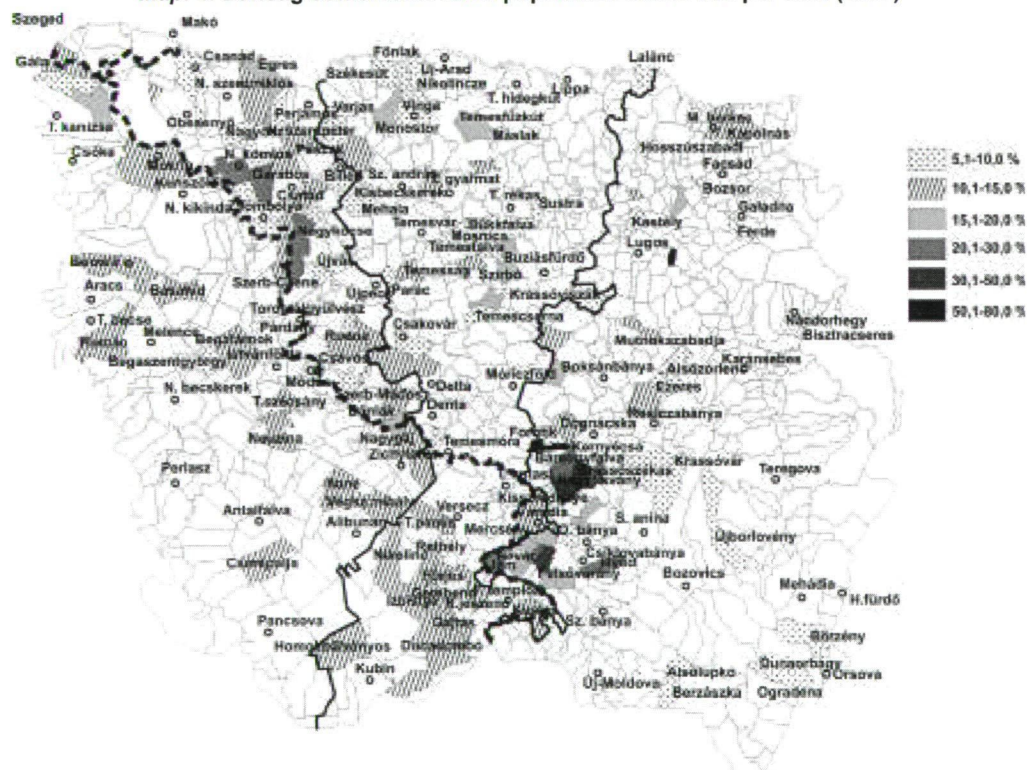
3. A Bánság roma népessége a XX/XXI. század fordulóján

Annak ellenére, hogy kelet–nyugati irányban, illetve a falvak és városok között jelentős mértékű cigány migráció zajlott le az elmúlt évszázadban, a cigányok legfőbb településterületei ma is azok, mint az 1893-as cigányösszeírás idején. A cigányok általában a kevésbé urbanizált, tradicionális-rurális területeken, illetve az etnikai-vallási tekintetben leginkább vegyes összetételű régiókban élnek, ott ahol korábban legkönnyebben találták meg helyüket a lokális társadalmi munkamegosztásban (4. térkép).

A bánsági kép ettől színesebb, mert a második világháború után deportált és lakhelyük elhagyására kényszerített németek településeire és az ott üresen álló házakba is nagy számban költöztek legálisan vagy illegálisan cigányok.

4. térkép. Bánsági települések öt százalék feletti roma népességgel (2002)

Map. 4. Bánság settlements roma population above five per cent (2002)

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

Szerb-Bánság területéről teljes egészében likvidáltak a németeket a második világháború után, Román-Bánság esetében a bánsági svábok zöme családegyesítés címén hagyhatta el legálisan a régió településeit az 1970-es években, amely folyamat a rendszerváltozás után exoduszerű migrációs hullámban csúcspontot ért el.

7. táblázat. Bánsági települések öt százalék feletti roma népességgel (2002)

Table. 7. Bánság settlements roma population above five per cent (2002)

Román-Bánság								
Települések	roma		Települések	roma		Települések	roma	
	%	fő		%	fő		%	fő
Arad megye			Temes megye			Temes megye (folyt.)		
Temesfűzkút	18,4	101	Szendelak	80,0	579	Krassóviszák	6,3	28
Monostor	15,2	165	Nagykőcse	27,9	539	Tógyér	6,2	24
Kápolnás	14,9	149	Nagykomlós	24,6	824	Csávós	6,1	15
Marosberkes	11,1	81	Temesberény	24,5	129	Kisősz	6,1	119
Fónlak	9,9	259	Garabos	23,2	448	Máslak	6,1	51
Vinga	9,4	397	Egres	19,3	232	Temescserna	5,9	18
Székesút	7,1	171	Zsupány	17,1	75	Kisbecskerek	5,5	132
Lalánc	5,6	24	Nagykövéres	16,8	173	Mosnica	5,5	76
N. sztpéter	5,0	103	Partos	16,3	66	Csák	5,3	146
Krassó-Szörény megye			Bolgártelep			Kastély		
Báronyfalva	55,5	71	Bánlak	12,8	203	Varjas	5,2	210
Nagytikvány	41,2	562	Alsóbencsek	12,7	49	Billéd	5,1	181
Krassószekás	33,0	131	Bogáros	12,1	246	Bázos	5,1	48
Felsővarány	32,3	143	Sárafalva	12,0	305	Parác	5,0	88
Kernyécsa	24,4	88	Rudna	11,9	88	Szerb-Bánság		
Hévér	23,2	33	Temesújlak	11,8	76	Oroszlámos	15,2	260
Jám	22,1	98	Pészak	11,2	242	Sz.keresztúr	13,6	67
Illyéd	21,9	84	Bálic	10,9	67	Réthely	13,2	220
K.szentgyörgy	21,2	39	Temeskenéz	10,9	308	Nikolinc	11,5	143
Mercsény	19,6	126	Macedónia	10,6	50	Kusics	11,0	150
Geróc	19,5	207	Gilád	10,4	186	Margita	10,2	107
Miklós háza	19,2	60	Nagyjécsa	10,3	239	Sz.-Csene	9,4	413
Alsóvarány	18,9	169	Csernegyháza	10,3	103	Nagy Gaj	9,1	72
Majdán	16,7	98	Temesliget	10,1	164	Dubovac	8,6	111
Zsidovin	16,4	357	Kunszőlős	9,8	52	Izbistye	7,3	123
Rakasd	15,8	275	Dunaorbágy	9,5	291	Torák	7,1	203
Berlistye	15,4	63	T.szentgyörgy	9,3	47	Paulis	7,0	156
Krassócsér	15,1	84	Nagycsanád	8,6	367	Neuzina	6,9	95
Váradia	14,5	129	Nagyősz	8,4	260	Bavanistye	6,7	411
P.remete	14,2	33	Hosszúszabadi	8,2	33	Jaszenovác	6,4	93
Érszeg	12,3	38	Nagyszentpéter	8,2	172	Fürjes	6,4	37
Kölnök	12,2	199	Újvár	8,2	98	Czrepaja	6,4	311
Doklén	12,2	72	Kiskomlós	7,9	73	Mokrin	6,2	369
Forotik	9,3	57	Ferde	7,8	48	Gaj	5,8	191
K.borostyán	8,7	59	T.gyűlvész	7,6	87	Illanca	5,6	97
Alsólupkó	8,7	109	Sustra	7,5	36	Gyála	5,6	56
Börzény	7,3	40	Temesfalva	7,3	38	Lokve	5,5	111
Ezeres	6,8	48	Gyér	7,2	49	Novo Milosevo	5,3	361
Alsózorlenc	6,5	69	Alsóztamora	7,0	62	Kumán	5,1	198
Újborlovény	6,1	31	Zsombolya	6,9	771	To. szécvány	5,1	135
Krassóvár	6,0	146	Gyertyámos	6,8	252	Basahid	5,1	179
Csorda	5,9	13	Bükkfalva	6,5	75	Grebenác	5,1	51
Bisztracseres	5,5	43	B.szederjes	6,3	21	Temesőr	5,1	35
Kákófalva	5,0	57	Öregfalva	6,3	43			

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A Bánság e tekintetben ismét vákuum helyzetbe került, melynek eredményeként ószerbiai és régáti romák tömegesen áramlottak a régióba. A 2002. évi népszámlálás alapján – amely a nemzetiségi hovatartozásra is rákérdezett – Román-Bánság településein

26 082 fő vallotta magát roma nemzetiségűnek, anyanyelvét tekintve azonban csak 16 788 fő cigány anyanyelvűnek. Szerb-Bánság esetében 14 506 fő vallotta magát romának. A Bánság egész területén a fenti értéktől többben kb. 42–45 000 fő vallhatta magát romának 2002-ben, ez a régió összlakosságának (1 698 339 fő) mindössze 2,5%-a. A bizonytalanság oka, hogy három nagyváros (Belgrád, Szeged, Arad) területe bánsági településeket is magába foglal (pl. Új-Arad, Szőreg stb.), melyekről nincsenek pontos etnikai földrajzi adataink.

A település szintű vizsgálatok (7. táblázat) során csak – statisztikai adatok szerint – az öt százalék feletti roma népességgel rendelkező településeket (121 db) tüntettük fel és elemeztük. A bánsági települések (826 db) tizenöt százalékában a roma népesség aránya meghaladta a bánsági átlag dupláját. Mindezek ellenére az öt százalékos küszöb értéket csak egy városban (Zsombolya) haladta meg a romák aránya. A legnagyobb roma közösségek a nagyvárosokban [pl. Temesvár 3062 fő (1,0%), Resicabánya 1434 fő (1,8%), Bok-sánbánya 643 fő (3,8%), Karánsebes 553 fő (2,0%), Lugos 452 fő (1,0%) stb.] éltek, alacsony összlakosságon belüli értékekkel. A települések lakosságszámához viszonyítva abszolút többségben csak két településen (Szendelak, Bársonyfalva) éltek a cigányok, de az egyharmados arányt is csak újabb három településen érte el számarányuk (7. táblázat). Ötvenkét településen az összlakosság 10–27,8%-a vallotta magát romának.

Mindez azért fontos, mert néhány, a Bánság etnikai összetételével foglalkozó tanulmányban azt olvashatjuk, hogy a szerb-román határ mentén¹⁶ a roma lakosság több településen és mikro régióban meghaladta az ötven százalékot. A statisztikai adatok mindezt nem támasztják alá, a tényleges roma népesség számáról pedig egyik országban sem készült objektív felmérés.

4. Összegzés

A Bánság kitüntetett szerepet játszott a magyarországi cigányság történetében, egyrészt folyamatos cigány migrációs útvonalként, másrészt nyelvük dialektusainak kialakulásában. E nemzetiségileg kevert, azonban történelmi, kulturális, vagy gazdasági szempontból hasonló vonásokkal rendelkező régió, erőforrásai jobb felhasználása érdekében befogadta az érkező roma csoportokat. Fontos lépések történtek az integrációjuk irányába is, s mindaddig, amíg az évszázadok során kialakult társadalmi-gazdasági struktúra nem torzult, a cigányság jól illeszkedett az egyes társadalmi csoportok eltérő igényeihez.

A roma népesség számához kapcsolódó 19. századi sztereotípiák nem bizonyultak relevánsnak, a cigányság számaránya ekkor még nem emelkedett az országos átlag fölé. Annak ellenére, hogy kelet-nyugati irányban, illetve a falvak és városok között jelentős mértékű cigány migráció zajlott le az elmúlt évszázadban, a bánsági cigányok legfőbb településterületei ma is azok, mint az 1893-as cigányösszeírás idején.

A kutatások bebizonyították, hogy e halmozottan hátrányos helyzetű régió ellentmondásokkal terhelt lépett át a XXI. század küszöbén, a cigány népesség gyors gyarapodása nem járt együtt a gazdasági felemelkedéssel és a társadalmi integrációval.

JEGYZETEK

1. Dupcsik Cs. (2009): A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében. Osiris. Budapest. Továbbá Vekerdí J. (1982): A magyarországi cigány kutatások története. Debrecen.
2. Tóth P. (2005): A cigányok megjelenése a középkori Magyarországon. In: Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I. (szerk. Márfi A.) Pécs. 15–21. old.

3. A Szerb Vajdaságban és a Temesi Bánságban történetéről lásd Gulyás L. (2012): *Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914.* Kárpátia Stúdió. Budapest. 19–26. old.
4. Cigányösszeírás, 1893. jan. 31. Magyar Stat. Közl. IX. évf. (1895).
5. Gulyás László (2005): *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig.* Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
6. Gulyás László (2005): *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig.* Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 24–25. old.
7. Mészáros L. (1976): A hódoltsági latinok, görögök, cigányok. *Századok.* 474–489. old.; N. László E. (2000): *Aranyosó cigányok a Kárpát-medencében.* NAP Alapítvány.
8. Mészáros L. uo.; Kádár Zs. (1993): A 19. század végi magyarországi cigány társadalom. In: *Regio – Kisebbség, politika, társadalom.* 1993/1. szám 66–82. old.
9. Dupcsik Cs. (2009): *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében.* Osiris. Budapest.
10. Kádár Zs. (1993): A 19. század végi magyarországi cigány társadalom. In: *Regio – Kisebbség, politika, társadalom.* 1993/1. szám 66–82. old.
11. N. László E. (2000): *Aranyosó cigányok a Kárpát-medencében.* NAP Alapítvány.
12. Cigányösszeírás, 1893. jan. 31. Magyar Stat. Közl. IX. évf.
13. Tóth P. (2005): 15–21. old.
14. Váلكai I. (1862): *Képek Szlavóniából: Táj- és népméret.* Vasárnapi Újság, 1862/41. sz.
15. Kövér Gy. (2002): *Kultúra és etnicitás.* In.: *Magyarország társadalomtörténete.* (szerk. Kövér Gy.–Gyáni G.) Osiris, Budapest. 138–159. old.
16. A román–szerb határ mentén kibontakozó területi folyamatokhoz fontos adalék Gulyás László (2004): *A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió rövid története 1997–2004.* Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5–14. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Czoernig, K. F. (1857): *Etnographie der Oesterrichieschen Monarchie.* III. Band. Wien.
- Dányi D. (1993): *Az 1850. és 1857. évi népszámlálás.*
- Dávid Z. (1980): *A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene.* Valóság. 8. 87–101. old.
- Dupcsik Cs. (2009): *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében.* Osiris. Budapest.
- Fényes E. (1857): *Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása.* Pest.
- Grellmann, H. M. G. (1783): *Die Zigeuner: ein historisches Versuch über die Lebensart und Verfassung: Sitten Schischale dieses Volks in Europa, nebt ihrem Ursprunge.* Dessau und Leipzig.
- Gulyás László (2004): *A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió rövid története 1997–2004.* Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5–14. old.
- Gulyás L. (2005): *Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig.* Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás László (2009/a): *A Bánság a török kiűzésétől 1918.* In: Horváth Gyula (szerk.): *Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9.* Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. 25–44. old.
- Gulyás László (2009/b): *Dél-Erdély 1690–1918 között.* In: Horváth Gyula (szerk.): *Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9.* Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 2009. 46–49. és 62–65. old.
- Gulyás L. (2012): *Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914.* Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Hunfalvy P. (1876): *Magyarország Etnographiája.* Budapest.
- Keleti K. (1882): *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján.* Budapest. 48–49. old.

- Kádár Zs. (1993): A 19. század végi magyarországi cigány társadalom. In: *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*. 1993/1. szám 66–82. old.
- Kertesi G.–Kézdi G. (1998): *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest.
- Kövér Gy. (2002): Kultúra és etnicitás. In.: *Magyarország társadalomtörténete*. (szerk. Kövér Gy.–Gyáni G.) Osiris, Budapest. 138–159. old.
- A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. 5 grafikai táblázattal. Szerkeszti és kiadja az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1895. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. IX. kötet.)
- Mészáros L. (1976): A hódoltsági latinok, görögök, cigányok. *Századok*. 474–489. old.
- N. László E. (2000): *Aranymosó cigányok a Kárpát-medencében*. NAP Alapítvány.
- Schwicker, J. H. (1883): *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*. Wien-Teschen.
- Tóth P. (2005): A cigányok megjelenése a középkori Magyarországon. In: *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I.* (szerk. Márfi A.) Pécs. 15–21. old.
- Válkai I. (1862): *Képek Szlavóniából: Táj- és népismeret*. Vasárnapi Újság, 1862/41. sz.
- Vekerdi J. (1982): *A magyarországi cigány kutatások története*. Debrecen.